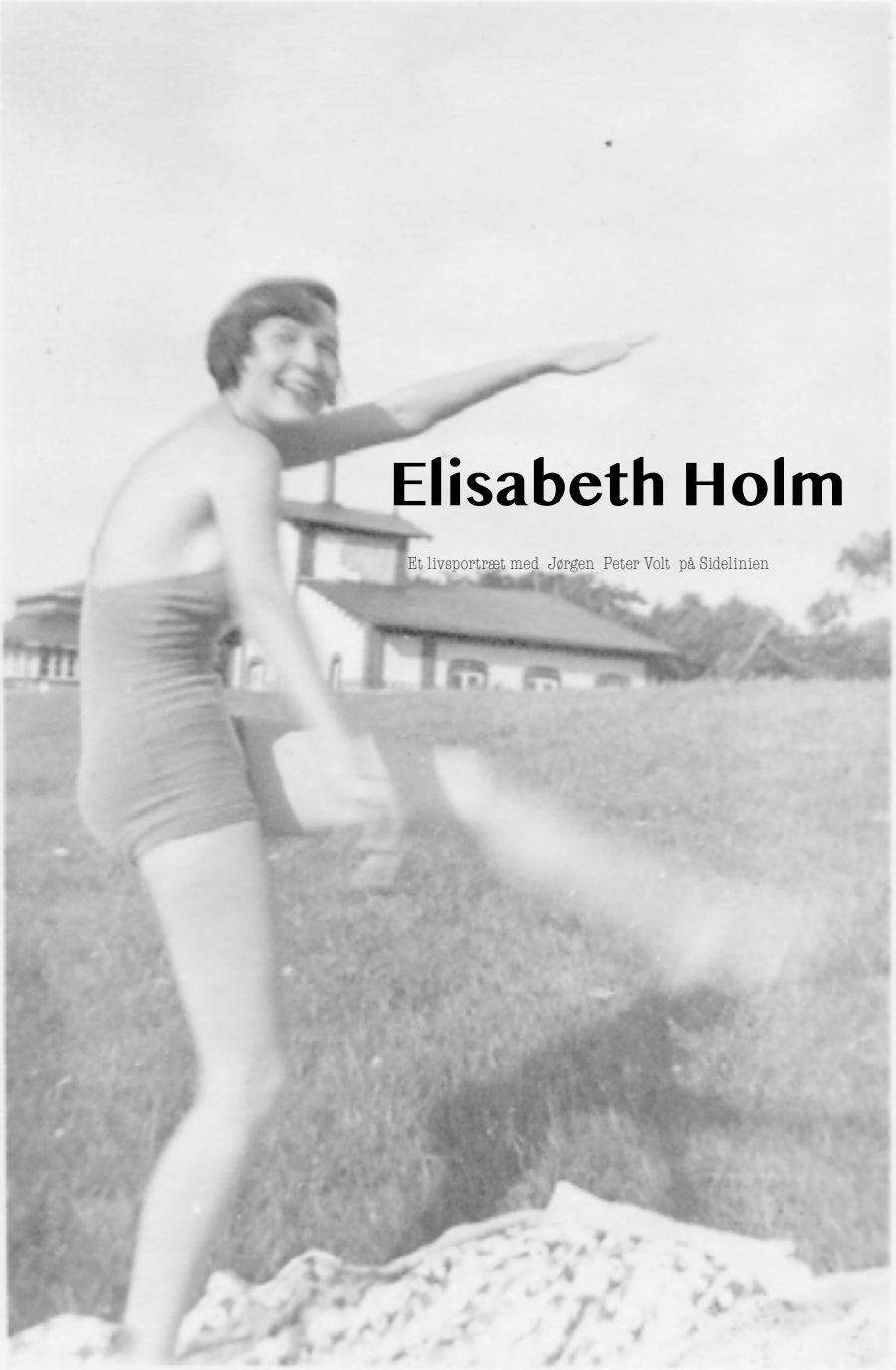

Elisabeth Holm

Et livsportræt med Jørgen Peter Volt på Sidelinien

’Elisabeth Holm Livsportræt’ baserer sig på interviews som Jørgen Peter Volt har foretaget i perioden april til oktober 2006 med Elisabeth Holm i hendes lejlighed, Langebjerg 30, Nærum, med Grete Evendt samt med Liselotte og Peter Kamp foruden telefoninterviews med Karin Schradieck og Klavs Holm.

Biblioteksstyrelsen er kilde til oplysningen om antal eksemplarer af bøgerne om Irene Frank.

Oplysninger om L. Arnoldi og tilhørende fotos er fra www.wehratalbahn.de/Planundbau/Planu.Bau

Foto af Staatlice Augustsschule er hentet fra rapport som berlinske skoleelever har lagt ud på internettet. Øvrige fotos og illustrationer er venligst stillet til rådighed af familien.

Flere eksemplarer af bogen kan bestilles på Livsbog.dk

Trykt via Sidelinien-Europa på 120 gram silk papir.

☏ 4040 2575 ✉ info@livsbog.dk 💻 Livsbog.dk

Indhold

Den sorgløse barndom
3 Flugten fra Frankrig
4 Barndomshjem
6 Tjenestefolk
8 Sprang en klasse over
9 SS indtog skolen
12 Skolevejen
13 Veninder
14 Hue til én million
15 Den chokerende baggrund

Aktiv fritid på vandet
19 Mødet med kejserens søn
19 Smidt ud
20 Ferie

Den urolige ungdom
25 Krystalnatten
26 Israel på lægeskiltet
27 Forbindelsen til Grete's far
28 Ansættelsesbrev
29 Tilpasning
30 Ræven er ude
32 Lejligheden ødelagt

Ferie førte til ægteskab
33 Mødet med Thorkil
33 Tobakshandlerens søn og professorens datter
35 Skolemanden
37 Irene Frank

Arbejdsliv
39 Splittergal tysker
39 Latinlærer
41 Rejsebranchen
41 Lægesekretær
42 Til København
47 Udtjent cirkusvogn
47 Ferier
49 Bridge og bøger
50 Hverdag
51 Elisabeth, Peter, Spätzin og Lisbeth

Slægt og familie
53 Sølvgade
53 Mor
56 Mormor
57 Far
58 Farfar

Efterkommere
61 Karin
61 Liselotte
61 Klavs
62 Børnebørn og oldebørn

Tilbageblik
67 Et liv i forandring

Den sorgløse barndom

Flugten fra Frankrig

Elisabeth Ilse Irene Arnoldi blev født i *Strassburg* den 8. november 1918. Samme dag udbryder der revolution i kølvandet på afslutningen af Første Verdenskrig, og Elsass-Lothringen erklærer sig som en selvstændig republik.

11. november underskriver Aksemagterne med Tyskland i spidsen våbenstilstanden, og i løbet af mindre end to uger rykker franskmændene ind i Strassburg og knuser drømmen om selvstændighed for det lille land mellem de mægtige magter.

De kæmpende er ved at gøre klar til en pause i det 30 år lange og blodige opgør, der prægede Europa i den første halvdel af århundredet.

Vestmagterne har sejret, og med England og Frankrig i spidsen bliver freden dikteret for de slagne stater, Østrig-Ungarn og Tyskland. Elsass-Lothringen bliver besat og Frankrig får lov at annektere området – uden at befolkningen samtidig skifter nationalt sindelag af den

Elisabeth's far, Walter Arnoldi, fra juli 1932, og hendes mor, Martha, som har været hos en rigtig portrætfotograf.

grund.

Elisabeth's forældre, Walter og Martha, følte sig som tyske og ville vedblive at være tyske, så de flyttede først til Frankfurt, hvor moren havde sin familie, og snart efter videre til Berlin.

»Nej, vi flyttede ikke, vi flygtede. Området blev besat af franskmændene,« fortæller Elisabeth Holm. Hun har selvsagt ikke nogen personlig erindring om det, der hændte dengang, og hun erkender, at det heller ikke har haft hendes store interesse. Hvorfor ved hun ikke.

Walter Arnoldi deltog i krigen 1914-18 som Staffartzt, stabslæge, og da familien kom til Berlin, købte han sig en praksis, samtidig med at han fungerede som professor ved Chariteté på Humboldt Universität og som overlæge med en medicinsk doktorgrad i intern medicin.

»Han fik privat praksis hjemme, men det var ikke særligt voldsomt, så jeg har altid undret mig over, at de har levet så godt, men min mor havde nok nogle penge, som blev splejset til det,« siger Elisabeth Holm.

Som de fleste andre børn fra tilsvarende sociale lag gik hun på privatskole, og bortset fra at familien flere gange flyttede for at få en mere passende bolig, var der intet, som adskilte hende fra flertallet af hendes jævnaldrende.

Barndomshjem

Den første lejlighed var på fire, fem værelser. Den lå på Hegelplatz midt i Berlin ved floden Spree med Pergamonmuseum på den ene side og Humboldt Universitetät på den anden.

Her tilbragte Elisabeth sin barndom frem til skolealderen. Familien Arnoldi boede gammeldags, nærmest antikt: Kakkelovnen var med rigtige kakler og støbejernskomfuret stod solidt i køkkenet.

»Der var skønt til den ene side; men der kørte væmmelige godstog og U-Bahn til den anden. Der boede vi, til min mors søskende ikke syntes den var passende længere. Vi skulle bo finere og fik en meget stor og flot lejlighed. Den havde en rigtig flot indgangsdør, som jeg tror er der endnu.«

Den nye lejlighed lå på Hagenbergstraße lige midt i Am Knie, et meget kendt sted i Berlin.

Potzdammer Platz med stormagasinet Wertheim var i 1920erne en af de mest trafikerede pladser i Europa. Den lå en halv time fra Arnoldi's lejlighed.

»Det var et sted med syv, otte måske ni værelser, en lang gang og en stor spisestue og konsultationsværelse, men jeg kan ikke huske, om der var et rigtigt venteværelse eller om patienterne bare sad i en stue. Min mor havde en lille salon, hvor hun modtog sine damer. Der var ikke nogen altan, og jeg måtte ikke lege på gaden. Jeg ved ikke hvorfor. De havde sådan nogle ideer. Det gjorde man ikke i øvrigt, ikke sådan nogen som mig.«

Hvordan fik du så legekammerater?

»Det havde jeg heller ikke. Min mor gik tur med mig i Tiergarten, og så må jeg jo have beskæftiget mig alene. Der var nogle enkelte som havde børn i min alder, men det var ikke ret mange. Jeg ved fak-

tisk ikke hvad jeg gjorde, jeg må have kedet mig. Lejligheden ved Spree var dog for dyr, og vi fik en betydeligt billigere rundt om et hjørne.

»Det var ikke helt så fint, men fint nok og lige så stor, for min far og mor holdt jo rigtige festmiddage, hvor der kom en mand hjem til min mor og de aftalte, hvad de skulle spise. Der blev leveret udefra, og der kom folk og vartede op. Jeg måtte selvfølgelig ikke være med.«

Da Elisabeth blev 17-18 år, holdt hun også parties og inviterede sine venner og deres venner til middag med efterfølgende dans. Det var rigtigt som i gamle dage.

Tjenestefolk

Havde I tjenestefolk ansat i dit barndomshjem?

»Ja, ja. Vi havde skam altid en husbestyrerinde. Hun hed Grete og var med til det hele i familien, lavede fin mad, stod for opdragelse og syede tøj. Hun var også med i min fars praksis med konsultation og venteværelse i lejligheden. Der skulle lukkes op, når der kom patienter, og hun skulle ordne medicinflakser og sørge for hans instrumenter. Det var et stort arbejde, og hun brugte næsten hele søndagen på det, men hun var seriøs og havde lært noget. Hun besøgte os i Danmark i de tre måneder, hun kunne få opholdtilladelse som turist, og hun var meget ulykkelig, da hun var nødt til at tage tilbage og

Marie og Gretchen i deres eftermiddagskjoler. Den 'voksne' Grete gik i familien under navnet Rich.

finde en ny stilling. Desværre blev hun aldrig gift.

Så havde vi en til to unge piger foruden. De var der altid. Jeg ved ikke hvad de lavede, men de var der og boede hos os, to i ét værelse.«

De unge piger i huset var ikke de rene konfirmander, men unge kvinder fra landet, som regel over 20 år, og når de blev gift, flyttede de. En "putzkone" klarede det grove, strøg og ordnede vasketøj for familien Arnoldi.

»I dag vil man jo sige at det var fuldstændigt vanvittigt at der skulle de der piger til, og alt det vi havde, men sådan var det altså dengang i såkaldt pænere familier.«

Elisabeth mellem sine klassekammerater på Staatlice Augustaschule. Foto: Richard Schneider.

Skolegang

Sprang en klasse over

Selvfølgelig gik Elisabeth i privatskole de første år. Det gjorde man bare, også børn af venner og bekendte til familien Arnoldi.

Hun må have klaret sig ganske godt, for hendes forældre tog chancen og lod hende gå op til en ekstra prøve.

Den skulle afgøre, om hun kun-

ne springe en klasse over og nøjes med tre forskoleklasser i stedet for normalt fire. Hun bestod og blev optaget på Staatliche Augustaschule, der førte eleverne fra femte klasse frem til studentereksamen i engelsk, græsk og latin foruden tysk og fransk.

»Jeg havde ikke nogen problemer med min Arbitur, studentereksamen, selvom jeg var ikke nogen helt i skolen, men jeg klarede mig da og fik min eksamen i påsken 1936,« fortæller Elisabeth.

Mens hun gik der, skulle Staatliche Augustaschule fejre sit 100 års jubilæum, og eleverne optræde som tegninger i en bog iført dragter, syet til lejligheden.

Alle gav udtryk for, at "die kleine Arnoldi" havde succes med sin rolle, hvor hun sammen med de andre piger gik rundt og sagde noget på græsk og latin, der lød som frøernes kvækken.

»Havde det været i Danmark, havde det været anderledes. Tyskerne er noget bombastiske i deres fremtræden. Det var sjovt, men så begyndte de at blive nazister og så var det knap så sjovt mere.«

Selvom Staatliche Augustaschule var en ren pigeskole, havde eleverne både mandlige og kvindelige lærere. De sidste var alle ugifte frøkner.

»En af dem havde tre-fire underkjoler på, en rigtig klokke af uld. Hun var selvfølgelig Frøken og fik jo aldrig en mand. Nej, vores lærerinder var sørme ikke gift. På en eller anden måde var der tale om, at jeg skulle flytte til Danmark, og så sagde hun, at det kunne hun aldrig tænke sig.«

SS indtog skolen

Efter at Adolf Hitler kom til magten i 1933, sørgede magthaverne for, at en rigtig nazist indtog skolen, for da den gamle rektor gik af på grund af alder, indsatte systemet en overbevist nazist i hans sted.

»Det var en rigtig SS-mand med støvler og sorte spidsbukser. Alligevel havde han en vis charme, og han var rimelig nok, så vi var egentlig lidt glade for ham alle sammen,« lyder det forsonende fra Elisabeth mange år senere.

Hvordan foregik skolen dengang. Kæft, trit og retning?

»Nej det synes jeg ikke. Ikke på

den måde. Vi kom ud i skolegården, når der var frikvarter, men vi skulle ikke sådan stå i række.

Helt så fredeligt har det nok ikke været, for ellers var Elisabeth og Thorkil Holm næppe i stand til i bogen Irene Frank, der for en stor del bygger på hendes personlige oplevelser, så indlevende at beskrive denne episode i forbindelse med skolens 100 års jubilæum. Her er den unge Irene på grund af sit gode tyske sprog udtaget til at fremsige et digt på byens rådhus, hvor borgmesteren vil tage imod, men først skal der øves:

> Hun levede sådan med i det, at hun i dette øjeblik helt glemte, at borgmesteren var rektor, og rådhussalen ikke var andet end skolens gymnastiksal.
>
> Medens digtet blev fremsagt, skiftede optogets øvrige deltagere plads efter en ganske bestemt plan og i en rytme, der var afpasset efter digtet. Det var her, de havde øvet om og om igen, men nu gik det også fint. Irene holdt nøjagtigt tempoet, så det blev fuldstændigt ens hver gang.
>
> Nu kom den sidste linie, Irene gik et skridt frem. Nejede igen dybt for rektor og gav ham gaven. Han tog den, rakte hånden frem og tog Irenes hånd.
>
> »Tak skal du have,« sagde han, »det gjorde du fint.« Irene følte, at hun blev dryppende rød. Hun nejede igen og gik baglæns tilbage på sin plads.
>
> »Udmærket, må jeg gratulere Dem, frk. Schwartz og hr. Walters. Det ser jo strålende ud. Det er et stort arbejde, De her har udført. Og eleverne er ualmindelig dygtige. Hvad hedder Deres lille hovedperson, om jeg så må sige. Jeg har sjældent hørt nogen tale så rent et tysk.
>
> »Irene Frank,« svarede hr. Walters.
>
> Rektor stod et øjeblik og så ned på Irene. Så vendte han sig om mod hr. Walters:
>
> »Og hvem er hendes far?« spurgte han langsomt.
>
> »Hendes far er direktør Erik Frank.«
>
> »Jeg syntes jo nok, jeg kunne mærke det.« Rektor gik et skridt frem mod hr. Walters. Hans ansigtsudtryk havde fuldstændig forandret sig. Han så rasende på læreren:

»Jeg har jo nok allerede mærket, at De ikke var en af vore tilhængere,« sagde han med undertrykt vrede, »men at De direkte modarbejder os og åbenlyst håner nationalsocialismen, det går for vidt.«

Alle stirrede på rektor. Kun få forstod, hvad han mente. Hr. Walters gjorde en bevægelse, men rektor afbrød ham: »De vover at sætte en jødeunge til at repræsentere skolens elever!« råbte han. »Er De klar over, at det er en provokation, en hån mod eleverne, mod byens gode borgere. Også De frk. Schwartz, en sammensværgelse er det vel. Jeg takker forsynet, at jeg opdagede det i tide. Har De egentlig tænkt på følgerne. En jødetøs i spidsen for skolens elever. Borgmesteren skulle modtage skolens gave af en jødes hånd, det er oprørende!«

Rektor Sturm standsede og trak vejret dybt, hans hænder skiftevis knyttede og åbnede sig mod eleverne, der stod stive på de samme pladser.

»Kom herop, Irene,« sagde rektor.

Irene troede, hun skulle besvime. Fødderne ville næppe lystre hende.

»Irene Frank, hører du ikke, hvad jeg siger?«

Irene gik langsomt frem mod ham. Hun var tør i munden, hænderne var våde af sved.

Rektor standsede hende.

»Vend dig om, så de andre kan se dig, kommanderede han. Irene vendte sig som i søvne.

»Se godt på hende,« sagde rektor. »Alle steder har jøderne trængt sig ind og har forpestet det tyske folk. De arbejder i det skjulte. Der var sikkert ingen af jer, der vidste, at I havde en jøde iblandt jer. I har behandlet hende som en ærlig tysker, og det har hun med sin races sædvanlige snedighed udnyttet til det sidste. Hun har snyltet på jer og slesker sig frem, så hun til sidst blev udtaget til at repræsentere jer. Føj – en jødetøs i spidsen for en flok rene og sunde tyske piger!«

Der var dødsstille i salen. Irene så som gennem en mat hinde kammeraternes ansigter, der ubevægelige var vendt om mod hende.

Nu talte rektor igen.

»Se godt på hende. De øjne, der ser så smukke ud, men er uærlige på bunden. Se på næsen og munden.«

»Drej hovedet Irene,« sagde han hånligt.

»Se på formen af det hoved og den vege hals og glem aldrig synet af den uværdige race, der har gjort Tyskland så megen fortræd.« Han hævede stemmen og næsten brølede: »Det er jøderne, der har ført vores elskede fædreland ud i den nød og elendighed, som vores store fører Adolf Hitler nu skal redde os ud af! – Også her i denne gamle skole har jøderne altså lusket sig ind og har spredt deres lumske gift. Men det lover jeg jer, gode og ærlige tyske piger, nationalsocialismen skal nok i fremtiden vide at beskytte jer mod dette menneskehedens udskud!«

Irene stønnede, Hun så og hørte intet mere. Der var kun én tanke, der jog gennem hendes hoved: »Bort herfra, bort.« Og pludselig vendte hun sig om og styrtede, som i blinde, ned mellem eleverne, der automatisk gjorde plads for hende. Hun rev døren op. Skolegården var tom. Hun bemærkede ikke gadens færdsel. Som en søvngænger løb og ravede hun af sted. Folk kikkede forundret efter hende. Tankerne gik som en hvirvel i hendes hjerne.

»Gid jeg var død! Åh Gud, hvorfor lever jeg? Hvad har jeg gjort? Jeg er en fremmed, en forræder?«

Skolevejen

For at komme i skole måtte Elisabeth med U-Bahn – det kostede 10 Pfennig – men hun fik ikke lov at køre alene. Hun blev fulgt af sin mor, hvad der bestemt ikke passede den unge dame, som ikke ville kendes ved sin mor:

»Ih hvor var jeg gal. Jeg skulle hele tiden følges og hentes. Så sad min mor der i en kødrække med en eller anden åndssvag hat, somme tider havde den et blad eller en tulipan som pynt. Ja jeg gik forbi uden at se hende, så hun kunne rende efter mig. Nej jeg var altså gal. Det tog lang tid, inden det holdt op, og jeg fik lov at gå alene. Ja jeg blev passet på.«

Staatliche Augustaschule für Mädchen i Pallasstraße som den engang så ud. Skolen blev fra august 1943 brugt som arbejdslejr for sovjetiske piger og kvinder. Nu hedder den Sophie Scholl Schule efter en ung tysk kvinde, der ofrede sit liv i kampen mod nazismen.

Veninder

Som andre unge havde Elisabeth veninder. På stationen mødtes hun med Hertha, og sammen gik de det sidste stykke vej til skole. Som millioner af andre tyskere blev også Hertha og hendes familie tvunget på flugt væk fra Berlin.

»Jeg ved ikke, hvad der blev af hende efter '45. Jeg besøgte hende en enkelt gang, men så løb forbindelsen ud i sandet. Jeg har en anden skoleveninde, som jeg har kendt fra vi var ni år. Hun hedder noget så besynderligt som Christa Mette, selvom de ikke har noget med Danmark at gøre. Hende jeg taler med i telefonen endnu.«

Christas far var en højtstående postfunktionær og blev forflyttet til Frankfurt, hvor der ikke var et humanistiske gammelsproglige gymnasium for piger, så hun kom til at gå i en drengeskole.

Hue til én million

Krakket på Wall Street i New York i 1929 fik hele den kapitalistiske økonomi til at kollapse som et korthus. Krisen bredte sig fra USA til resten af verden og Europa blev kastet ud i en enorm social krise.

Tyskland blev særligt hårdt ramt på grund af krigsskade-erstatningerne til England og Frankrig efter Første Verdenskrig. Det førte til masse-arbejdsløshed og enorme prisstigninger uden hold i virkeligheden.

For morens familie i Tysklands finansielle centrum, Frankfurt am Main, har krakket uden tvivl fået store konsekvenser, særligt fordi morfaren var bankmand. Det var dog ikke noget som den dengang 11 år gamle Elisabeth lagde mærke til.

»Jeg har aldrig fundet ud af, hvad min bedstefar lavede, andet end at gå I banken og modtage hyldest for sin datter, for hun var så pæn. Hvad lavede en bankmand? Jeg ved det ikke. Han havde i hvert fald penge.«

Elisabeth og hendes mor havde andet at tænke på med en inflation, der førte til groteske prisstigninger:

»Vi så en hue i en udstilling, og min mor spurgte, hvad den koste-de. En million Mark! Det sagde ikke rigtig mig noget, for jeg var jo ikke så gammel. Man fik mindre og mindre for pengene, fordi priserne hele tiden steg. Folk solgte ud af deres sølvtøj for at få kontante. Jeg kan ikke huske om vi også solgte noget af vores, det var nok først var senere, for min mors familie havde vidst nogle penge gemt i udlandet. Min mor havde en ret velhavende bror, som på det tidspunkt boede i Holland og senere flyttede til England.«

Hvem vil være millionær, hvis pengene alligevel ikke er noget værd, fordi de bliver fortæret af inflationen

Nogle af familiens mange penge blev lagt oveni det, Walter Arnoldi tjente som professor og læge Han var bestemt ikke et økonomisk mirakel, når han lidt for ofte lod sit gode hjerte løbe af med sig:

»Han havde ikke forstand på penge. Hvis folk ikke kunne betale, sagde han altid, at de skulle fortælle ham det, og så slap de som regel. Han var altså en meget dårlig forretningsmand. Det var godt min mor havde lidt på kistebunden, og at de ikke havde flere børn.«

Den chokerende baggrund

Du havde en fjerdedel jødisk blod i dine årer Var det noget man mærkede i dagligdagen?

»Overhovedet ikke. Jeg var døbt og konfirmeret og gik i skole som andre. Jeg vidste det slet ikke, overhovedet ikke, før jeg var 15 år.«

Elisabeth fik et chok, da det gik op for hende, at hun havde jødiske aner. Det skete en dag hun kikkede på billeder i familiealbummet og begyndte at undre sig over at børnene så jødiske ud

»Ja, svarede hun, det er vi alle sammen Jeg var lige ved at falde død om. Jeg anede det jo slet ikke, og da jeg fik det at vide, syntes jeg det var ganske forfærdeligt.«

Elisabeth gik længe for sig selv med sin viden uden ville at fortælle det til andre, men en dag besluttede hun sig for at røbe sin hemmelighed til den nære veninde, Hertha: Sammen travede de to piger op og ned ad gaden i flere timer, mens Elisabeth lettede sit hjerte og betroede sig til sin veninde, som hun kunne stole på.

»Det var frygteligt, og så begyndte det jo efter ´33. For eksempel måtte jeg ikke længere være i roklubben, som jeg ellers var så glad for, men ud over det har jeg ikke oplevet noget, ikke spor. Jeg har noget over mig, ja det lyder fjollet, men faktisk kan folk lide mig, de har ikke noget imod mig. Desværre har det noget med udseendet at gøre. Hvis andre ikke kan lide en, er der ikke noget at gøre.«

Heller ikke i skolen oplevede hun direkte personlige angreb eller trusler fra elever og lærere, selvom de fleste af kammeraterne i klassen må have kendt til hendes baggrund og flere af deres forældre uden tvivl har haft nazistiske sympatier eller

været medlemmer af partiet:

»Nej tværtimod. De andre forsvarede mig verbalt, hvis jeg blev angrebet. Tænk at der er noget i mennesket, der synes, at jøder er sådan nogle forfærdeligt nogen men det syntes de jo altså.«

Hvordan bliver man påvirket af en propaganda, der hele tiden fortæller at jøder skal udryddes, fordi er værre end pestbefængte rotter, der er skyld i alle tyske dårligdomme.

»De satte højttalere op på gaderne til at transmittere talerne, for vi måtte

Elisabeth i gymnastiske spring ude nsturen.

endelig ikke gå glip af hans visdomsord«

Tror man efterhånden selv på det, når man får propagandaen stukket i hovedet hele tiden?

Man begynder at spekulere på, om der er noget om det, men vi kunne ikke forestille os alt det forfærdelige, der kom senere. Vi troede bestemt ikke på, at de kunne finde på at sende mennesker i koncentrationslejre og gasse dem. Tyskland er et stort land, og nogen syntes at det var godt. Jeg var på ferie og mødte en ung pige, jeg ikke kendte. Hun sagde, at når man ikke måtte handle hos jøder, så måtte man ikke. De tænkte ikke med hovedet.«

Aktiv fritid på vandet

Mødet med kejserens søn

Den unge Elisabeth Arnoldi var en atletisk pige med evner for blandt andet svømning og gymnastik, men det var rosporten, der fik hendes store interesse på Staatsliche Augustaschule. Det førte til et møde med den kejserlige familie på nærmeste hold.

Ropigerne var ved at øve sig til en konkurrence mod et andet mandskab fra skolen – en dyst som de i øvrigt tabte. Transporten ud til roklubben foregik på tommelfingeren, altid to ad gangen:

»Engang kom vi op med en mægtig flot bil, og føreren spurgte: »Ved I ikke, hvem jeg er? Nej, det vidste vi sørme ikke. Det viste sig at være den gamle kronprins, den afgåede kejsers søn. Vi anede ikke, hvad vi skulle sige.«

Roningen foregik med skiftende mandskaber i på Wannsee, medforbindelse til andre store søer i den tyske hovedstad. Skønt begreber som forurening og miljø ikke var almindelige endnu, gav det ropigerne stof til eftertanke:

»Søerne var ulækre og man havde ikke lyst til at bade i dem, for tyskerne kunne gøre hvad de ville i vandet, og det gjorde de, blandt andet i mangel af toiletter. Men man kunne ro på dem.«

Smidt ud

Roklubben blev også inficeret af nazismen, og Elisabeth blev klar over, at hun var blandt de uønskede, der ikke kunne være medlem, selvom det ikke foregik så dramatisk som så ofte i tiden. Måske tværtimod, for sagen viste, at kammeratskab og moral kan være stærkere end propaganda og diktatur:

»Lærerinden var nu meget flink, men hun havde paragrafferne og var nødt til at ekskludere mig. Det fik nogle af mine trofaste veninder til også at melde sig ud. Når jeg

ikke måtte være i klubben ville de heller ikke være der.«

Hvordan tager en pige på 15-16 år at få at vide at hun er uønsket, kun fordi hendes forfædre havde en bestemt religion?

»Selvfølgelig er man chokeret og ked af det, men jeg vil ikke sige, at det har ødelagt mit liv. I skolen havde jeg ingen vanskeligheder. Desværre tror jeg det har noget at gøre med udseendet, folk kunne lide mit ansigt, og så går de ikke og sjofler mig.«

Eleverne skulle fremskaffe dokumentation på, at de var racerene arier fire generationer tilbage.

»En af de andre piger sagde åbent, at det var hun ikke. Hun fik besked at hold kæft af os andre. Ud over det, skete der ikke noget. I vores klasse var pigerne ikke særligt hadske, jeg ved ikke, hvordan det var i andre klasser. Jeg synes ikke der var nogen særlig forfølgelse.«

Ferie

Sommeren 1931 holdt familien ferie i Eutin ved Østersøen. Den indlogerede sig på et lille hotel med egen tennisbane. Det var her den 12-årige Elisabeth mødte den seks år ældre Grete fra Danmark og hendes forældre. Forholdet mellem den store tyske pige og den unge danske kvinde begyndte i 1931 og udviklede sig til et livslangt venskab:

Staatliche Augustaschule zu Berlin

Fahrtenschwimmerzeugnis

Elisabeth var 11 år og gik i 4.a, da hun fik dette svømmebevis fra Staatliche Augustaschule.

Grete og Elisabeth sammen med to ukendte bejlere, i Eutin 1931.

»Hun var også enebarn men dog godt fem år ældre end jeg, så jeg forstår egentlig slet ikke at hun gad 'lege' med mig, og det var nok også kun fordi hun ville lære tysk.«

Grete Kofoed – gift Evendt – kan stadig en alder af 93 huske, hvorfor de to unge piger fandt sammen: Det kan være ret kedeligt at være enebarn og på ferie med sine forældre. Og selvom det er længe siden, vil hun ikke udelukke at der blev begået flere skarnsstreger i den ferie. De to unge piger mødte også et par ungersvende, som flirtede med Grete og hendes meget yngre veninde.

Forbindelsen blev holdt ved lige gennem flittig brevveksling. Grete ville være bedre til tysk og Elisabeth hjalp ved at rette hendes breve. Gensidige besøg i København og Berlin blev det også til, hvor især det kolde bord med hummere på færgerne gjorde indtryk på Elisabeth.

Grete og Elisabeth sammen med to ukendte bejlere på ferien i Eutin 1931.

Transporten til og fra ferien foregik altid med tog, og Østersøen var et eftertragtet sted at holde sommerferie for familien Arnoldi:

»Mærkeligt nok, for min mor var ikke meget for vand, Min far kunne godt lide det, men var ikke altid med, for han skulle jo passe sin praksis. Jeg rejste som regel alene med min mor, og hun betragtede mig som en slags barnepige og skældte ud, hvis jeg ikke passede hende hele tiden. Engang var jeg væk i halvanden time, for jeg finder hurtigt nogen at komme sammen med. Vi lejede strandkurve og tog solbad, men min mor kunne ikke holde det ud. Hun kunne ikke tåle sol i en tiendedel sekund, før hun fik kæmpe udslæt, så hun skulle ikke have noget med at smide tøjet.

Jeg forstår slet ikke, at hun overhovedet ville med, for vi har da også været i bjergene, som hun

Ferie, ungdom og lutter idyl ved Schwartzwaldersee, men kun på overfladen. Kort efter måtte Elisabeth og hendes forældre flygte fra diktatur og forfølgelse.

bedre tålte, men jeg syntes var kedeligt. At rejse med sine forældre er ikke spor sjovt.«

På et tidspunkt fandt Elisabeth en feriekæreste. Om hendes forældre kendte noget til det vides ikke, men det kom de til, da hendes far kom hjem med et ugemagasin:

»Min far sad og kikkede i det, da han pludselig fik øje på sin datter. Han anede intet om, at en fotograf havde taget et billede af os uden at spørge om lov først. Tænk og det var i Tyskland i nazitiden,«

Hvad fotografen og hans blad ikke vidste, var at de var med til at afsløre det absurde i nazisternes ideologi: Bladet angav som begrundelse for at bringe billedet, at den unge kvinde, Elisabeth Arnoldi,

var en ægte tysk arier, et forbillede for andre unge tyske!

Der er ingen tvivl om at hun også som ung var en flot kvinde, der var populær blandt mændene.

På et tidspunkt havde hun en kæreste, Peter, som var soldat i den tyske hær. Hans mor var fortvivlet over forholdet, for der var dødsstraf for at have omgang med jødiske kvinder, men han holdt fast ved hende.

Den urolige ungdom

Krystalnatten

Natten mellem onsdag den 9. og torsdag den 10. november 1938 genlød Tyskland af klirrende glasskår fra knuste ruder.

Det var dagen efter Elisabeth's 20 års fødselsdag, og hun var på arbejde i en lille privat forretning. Den lå i nærheden af en jødisk café, hvis personale ofte kom op med is eller lignende i arbejdstiden. Pludselig blev alt inventaret i cafeen smadret, ruderne knust og folk arresteret.

Krystalnatten var den største systematiske forfølgelse af jøder før Anden Verdenskrig. Forretninger, synagoger og kirkegårde blev ødelagt, mennesker pryglet ihjel og 26.000 mandlige jøder blev interneret, blandt dem Walter Arnoldi.

»Min far havde en hund, han skulle sige farvel til, før de tog ham med, og vores husbestyrerinde ringede og sagde, at jeg skulle skynde mig at komme hjem. Det var meget meget slemt, før vi fik at vide hvad der var sket og hvor man skulle henvende sig.«

Det eneste livstegn familien fik var et brev fra Walter Arnoldi men uden et ord om, hvor han var og hvad der var sket. Skønt han blev sat fri efter nogle ugers ophold i en kz-lejr, sandsynligvis Buchenwald, var det er en tydeligt mærket mand, der vendte hjem til sin familie:

»Det var rædsomt, for han var så utrolig dårlig til at tage den slags. Enten er han ydmyg eller det modsatte. Han var syg og knust, ikke fordi han blev udsat for noget, men han var måske vidne til at andre blev trampet ihjel. Han talte ikke meget om det, og det er nok typisk for folk, som har været udsat for sådanne grusomheder.«

Da han kom ud sørgede kolleger for at han blev indlagt på sygehuset, så han kunne komme til kræf-

ter igen. Måske var det også nogle af hans kolleger eller en patient med indflydelse og forbindelser, der hjalp ham ud af lejren.

Israel på lægeskiltet

Samme år blev det dikteret, at alle jøder skulle 'omdøbes'. Alle mændene kom til at hedde Israel og kvinderne Sara. Det skulle de kalde sig offentligt og det navn kom til at stå i deres pas.

Walter Arnoldi var stærkt fortørnet over at være tvunget til at bruge navnet Israel blandt andet på sit lægeskilt. Og et blåt skilt udenpå huset bekendtgjorde, at han kun måtte tage jødiske patienter.

Mens faren var interneret flyttede Martha og Elisabeth Arnoldi ud af familiens store lejlighed og ind på en pensionat, fyldt med væggetøj, som det krævede en kammerjæger at få bugt med. Da Walter Arnoldi blev løsladt fra koncentrationslejren, gjorde familien på Elisabeth's initiativ straks klar til at tage mod tilbuddet om at komme til Danmark.

Hvordan reagerede din mors familie på flugten til Danmark?

»Jeg synes de var ligeglade og kunne slet ikke forestille sig det, og alligevel hjalp min morbror i Holland os ved at garantere overfor den danske stat, at han ville understøtte os med et bestemt beløb.«

Med den officielle indstilling til jøder skulle man tro, at nazisterne var glade for at slippe af med en familie som Martha og Walter Arnoldi, men nej. Der blev hele tiden sat hindringer op. Så blev tilladelsen kasseret og de måtte anskaffe nye og betale de krævede gebyrer. På samme måde med andre dokumenter, helt frem til dagens før afrejse.

Alt bohave var pakket ned og klar til at blive sendt til Danmark, da de fik besked om en ny lov, der kun tillod dem at udføre to stykker med af hver slags sølvtøj: To skeer, to gafler, to knive og så videre. En emsig embedsmand på ville slet ikke give dem lov at rejse, men en af Walter Arnoldi's patienter greb ind.

Da lamperne fra de højloftede stuer i Berlin blev hængt op i lejligheden i Sølvgade, nåede de helt ned til gulvet.

Forbindelsen til Grete's far

Flugten til Danmark i 1939 var ikke mulig uden forbindelsen til Grete og ikke mindst hendes far, K.H. Kofoed, der var en magtfuld embedsmand i den danske centraladministration, departementschef i Finansministeriet og fra 1942 finansminister i samlingsregeringen under Scavenius. Men han var også et menneske med en samvittighed og en fornemmelse for de politiske strømninger, der rørte sig i Nazityskland.

Han var dog ikke så god til tysk som sin kone, der kunne tale det flydende med Elisabeth, som nu skulle til at lære dansk. Det gik dog forholdsvist hurtigt, for hun havde øre for sprog, hvad denne episode under en ferie i Danmark bevidner:

»Jeg havde tilfældigt hørt deres telefonnummer en enkelt gang, da jeg en dag blev kørt hjem i bil af Grete og sat ved deres bopæl ved

Den stærke mand i statens styre

cand. mag.en i geologi, der blev finansministeriets mægtige departementschef gennem 25 aar

Den grå eminence, Kristian Hansen Kofoed var i en lang periode den stærkeste mand i den danske stat. Alligevel havde han overskud til at tage sig af forfulgte.

Søerne. Hun kørte, og så var døren låst! Jeg kunne jo ikke dansk, men havde telefonnummeret i ørerne og gik hen og puttede en 10 øre i en mønttelefon og sagde 9766.«

Ansættelsesbrev

I skulle ud af Tyskland, og Kofoed skrev til jer?

»Ja han skulle sende et ansættelsesbrev til min far. Det sørgede han for at skaffe ved flere gange at sende Thorvald Madsen ned til os i Berlin.«

Thorvald Madsen var dr. med. & jur. og i 31 år direktør i Statens Seruminstitut frem til 1940. Det er ikke sikkert, at budskabet trængte ind hos forældrene.

De havde svært ved at begribe, at mennesker kunne være så onde, men Elisabeth forstod det, og som 19-20-årig begyndte hun at opsøge de tyske myndigheder, det vil sige Gestapo.

Hvordan reagerede dine forældre på at I skulle flygte?

»Det lyder fjollet, når jeg siger det, men de gjorde, hvad jeg sagde. De var helt slået ud af situationen, men min far gav sig i kast med engelsk efter bedste evne. Det faldt ham ikke lige let. Han begyndte selvfølgelig også at lære dansk, og det var han lige så håbløs til og talte det ganske forfærdeligt. Han var bedre til fransk,« afslører hans datter.

Blandt sine mange tillidsposter var H.K. Kofoed formand for Østifternes Åndssvageanstalt, og som sådan skaffede han et job til Walter Arnoldi som overlæge hos Villads Lund på det, der dengang hed Ebberødgård. Det var slet ikke noget for ham, for han var ikke psykiater overhovedet, så heldigvis kom han senere på Rigshospitalet.

Hvordan forløb turen fra Tyskland til Danmark?

»Det var ganske spændende, for jeg havde bestemt, at jeg ville flyve, og det gjorde jeg så. Jeg havde jo ikke fløjet så meget før, højst en enkelt gang. Mine forældre kom 14 dage senere, jeg ved ikke hvorfor. De kom også med fly og brugte alle pengene på det. Vi måtte jo ikke tage mere end 10 Mark med ud af landet. Jeg fandt et arbejde men fik jo aldrig den handels-uddannelse, jeg godt kunne tænke mig. Jeg var ikke rigtig sikker på, hvad jeg ger-

ne ville og så ville jeg ikke noget.«

»Først boede mine forældre på en slags pensionat og jeg hos min veninde. Vi gik vi rundt for at finde lejligheder og fandt den i Sølvgade. Den var udmærket men et hæsligt bagsted, gården var så forfærdelig, men lejligheden var pæn. Der var nogle søde viceværtsfolk, som tog sig af min far og mor. Det var ganske udmærket, alle var meget, meget søde.«

Tilpasning

Din mor, fortsatte hun som hjemmegående, eller fik hun arbejde?

»Nej, hun har aldrig lavet noget. Da min forælde kom til Sverige, tog hun sig af folk der var demente eller afvigende på en eller anden måde. Hun har ikke bestilt noget, aldrig lært noget. Jeg kan ikke beskrive det, den type findes ikke mere. Hun var så fin, at hun altid var den samme, uanset hvad hun lavede, og hun voksede med opgaven.«

Da Elisabeth og hendes forældre i 1939 kom til Danmark, var det som flygtninge. Gradvist begyndte hun at føle sig mindre og mindre tysk og mere dansk, ikke mindst fordi hun er god til at tilpasse sig og ret hurtigt blev bedre til at tale sproget, som hun lærte under sine besøg hos Grete i 30'erne. Det betyder dog ikke at hun selv den dag i dag kan sige sig fri for ind i mellem at længes efter sit barndoms land.

I bestræbelserne på at lære dansk fik Elisabeth støtte af sin danske veninde, Grete, som førte hende ind i sin vennekreds. Også forældrene fik lært det danske sprog med en udtale, som Elisabeth betegner som grim, og efterhånden tilpassede de sig forholdene.

Lettest var det for Walter Arnoldi, fordi han havde sit arbejde på Ebberødgård og Rigshospitalet, mens det var vanskeligere for hans kone. Hun havde ingen pligter udenfor hjemmet og måtte først finde sine egne venner.

»De to kunne heller ikke for godt sammen, uden at det var noget særligt, så min mor var glad for at min far var væk om dagen.«

Ræven er ude

Det tyske angreb på Danmark og Norge 9. april 1940 førte naturligt nok til fornyet usikkerhed. Martha og Walter Arnoldi turde ikke blive i deres lejlighed i København og flyttede hjem til nogle venner udenfor byen. Her blev de, indtil situationen var faldet til ro.

»Min far var altid meget negativ med hensyn til hvad fremtiden ville bringe. Hvis der var mere plads, ville han male den sidste fanden på væggen. Han var utroligt pessimistisk og ikke så nem at bo sammen med.«

Walter Arnoldi havde dog god grund til at være pessimistisk, for i oktober 1943 slog nazisterne til mod de danske jøder. Langt de fleste blev dog advaret i tide, så de kunne nå at gå under jorden og senere flygte til Sverige.

Den der gjorde familien opmærksom på, at nu måtte de se at komme væk var, Julius Bomholdt, som blev formand for Folketinget 1945-50.

Han sendte et brev til Thorkil og Elisabeth i Esbjerg, underskrevet 'far Jussie: »Ræven er ude' lød den hemmelige men let gennemskuelige besked.«

Det var bestemt ikke gratis at blive fragtet over Øresund for at blive bragt i sikkerhed i Sverige, og da Martha og Walter Arnoldi havde fået konfiskeret hele deres formue i Tyskland, var de ikke i stand til at betale for flugten. Igen trådte K.H. Kofoed til. Denne gang med økonomisk bistand.

»Det var vist i oktober 1943. Hold da op, det var også forfærdeligt, for på den tid boede vi jo i Esbjerg og måtte tage til København for at hjælpe dem. De havde fundet en båd som mod en vis betaling var villig til sejle at dem over Sundet,« husker Elisabeth, der straks gik i gang med at forberede forældrene til flugt:

»Det kunne ikke nytte, at de lignede et par, der skulle ud at rejse. Jeg gav min mor to kjoler på. Hun skulle havde så meget som muligt med uden at blive afsløret. De fik en lille bitte kuffert med de mest fornødne unyttige ting, for eksempel en varmedunk min mor kunne tage med i seng. Hun var jo totalt ligeglad, nærmest skrækslagen over at hun ikke skulle være sammen med mig.«

Mor og datter, Elisabeth og Karin, portrætteret hos en fotograf engang i 1940erne.

Forældrene blev sat på toget til Tårbæk Havn for at blive sejlet over til Sverige og overladt til en uvis skæbne. Imens stod Elisabeth og Thorkil tilbage med tårer i øjnene.

De kunne først ånde lettet op, da de fik meddelelse om, at forældrene var i sikkerhed i Sverige, hvor de fik en bolig på sygehuset i Jönköbing, hvor Walter Arnoldi blev ansat – igen indenfor psykiatrien, som slet ikke var ham.

Overvejede I aldrig selv at flygte?

»Joh, Thorkil syntes vi burde, men jeg havde ikke rigtig lyst, mærkeligt nok. Vi havde jo også Karin på et par år. Hun blev anbragt på Norgesminde ved Ryvangs Allé, og her blev hun syg. Det var også for at hun kunne være

i sikkerhed, selvom jeg ikke kunne forestille mig, at de ville tage et barn alene uden forældrene. Det varede kun en måned, indtil vi ikke troede på forfølgelser mere.«

Som det var helt almindeligt dengang fik, Karin ikke besøg af sine forældre, da det var en udbredt opfattelse, at det var det bedste for børnene.

Den lille familie blev ikke udsat for flere direkte personlige ubehageligheder under resten af Besættelsen, selvom dens baggrund ikke kunne holdes hemmelig i en relativt lille provinsby som Esbjerg.

Her var Thorkil på en eller anden måde knyttet til modstandsbevægelsen, uden at han dog nogen sinde fortalte, hvad hans rolle var.

»Når de ringede på om morgenen vidste man aldrig, om det var et bud med rundstykker eller en bombe.«

Lejligheden ødelagt

Ad hemmelige kanaler lykkedes det at holde kontakt til forældrene i Sverige. Da de efter Befrielsen 5. maj 1940 vendte hjem med en ny kjole til Elisabeth og mangelvarer, der var rationerede i Danmark som chokolade og bananer, var det på samme tid et vanskeligt og et bevæget gensyn.

»Mens de var i Sverige var deres lejlighed lejet ud til nogle ret uheldige mennesker. De betalte husleje men var ikke påpasselige og lejligheden så streng ud, da vi kom tilbage. Småting var fjernet, og da mine forældre en dag var inviteret ned til underboen siger min mor pludselig: 'Der står vores vase' men hun sagde ikke noget til dem.«

Efter krigen fik Walter Arnoldi arbejde på Rigshospitalet og tilbudt enten en månedlig ydelse eller et éngangsbeløb i erstatning af den tyske stat. Han valgte den månedlige ydelse, og penge var ikke længere et problem.

»Han begyndte dog at opføre sig underligt. Blev glad når nogen ville tage sig af ham, som at invitere på kaffe, men dukkede ikke op, for de mente det nok ikke. Han ville ikke mænge sig« fortæller Elisabeth.

Ferie førte til ægteskab

Mødet med Thorkil

Du møder din mand på Fanø. Hvordan foregik det?

»Han var der med sin bror og en kollega , og de skulle rigtig nyde at være sammen, og så kom heksen fra København og ødelagde det hele.

Vi spiste på samme pensionat i Sønder Ho og mødtes på stranden, sådan går det jo. Vi var meget meget glade for Fanø, selvom det var en laaang tur man skulle gå for at komme ud at bade.«

Den unge Thorkil Holm

Thorkil skulle læse på Gymnastikhøjskolen og så skulle han bruge et værelse i København, og fik lov at og boede hos Elisabeth og hendes forældre.

»Det blev vi så ved med. Dengang skulle man helst giftes for at få børn, ikke fordi vi skulle have det, men gift blev vi altså. I dag når jeg ser mine børnebørn, de bliver slet ikke gift. Onsdag 25. januar 1941 blev de viet af pastor Mengen i den Reformerte Kirke i Gothersgade, København.

Tobakshandlerens søn og professorens datter

Thorkil Holm kom fra helt andre sociale vilkår end sin tilkomne.

Han var vok fra Vejen i Sydjylland, hvor hans forældre, Ditlev og Laura, havde en tobakshandel.

Begge forældre havde en levende interesse for Grundtvig og hans tanker om højskole, litteratur og folkelig oplysning, men socialt og økonomisk kom fra betydeligt mere beskedne kår end Elisabeths forældre, som var akademikere og tilhørte det bedre borgerskab med en sorgløs tilværelse frem til '33:

Mødet med Thorkil gav også Elisabet og hendes forældre indblik i en helt andet verden, der næppe kunne være meget anderledes, end den, de kom fra:

»Der var stor forskel. De var høj-

Elisabeth og Thorkil efter vielsen i Den Reformerte Kirke i Gothersgade i København.

skolefolk, min svigerfar var cigarhandler og lavede også selv cigarerne. De skulle være særligt gode, men det har jeg ikke forstand på. Det var jo meget slidsomt. Min svigermor måtte lappe mange dynebetræk og skjorter og hvad der ellers var. Det var meget små kår og alligevel holdt de deres fester og kogte suppe i gruekedlen. Mine forældre kom på besøg i Vejen, og de to familier kom godt ud af det sammen trods de store ydre forskelle.«

Skolemanden

Thorkil blev grebet af sine forældres interesse for skolen og oplysning, og han begyndte derfor at læse til lærer på Haderslev Statsseminarium.

Han var interesseret i mange ting og skrev en stil, der blev belønnet med penge til en rejse til Geneve. I stedet for at køre i bil eller tog derned, tog han den på tommelfingeren for på den måde at opleve mere.

Da han fik fast stilling i Esbjerg, tog han blandt andet initiativ til at grundlægge en håndboldklub. Skoledirektøren i Esbjerg, Olaf Petersen, fik øje på den unge lærer, og da han fik en tilsvarende stilling i København, opfordrede han Thorkil Holm til at følge efter.

Interessen for pædagogisk udvikling og forsøg med forskellige former for undervisning fik ham til at søge til Emdrupborg Forsøgsskole i København. Det blev til næsten 10 år fulgt af et par år som inspektør på Bellahøj Skole, indtil han fra 1961 blev viceskoledirektør i Københavns Kommune.

»Han var glad for at være på Emdrupborg, og kom med i skoledirektionen, men han blev aldrig skoledirektør og jeg ved ikke, hvad for et spil der kørte,« konstaterer Elisabeth Holm.

I 1970 søger han som skoledirektør, men er åbenbart klar over, at han vil blive vraget til fordel for Hans Jensen, en af direktørerne i Undervisningsministeriet, som stod for at skulle skære ned. Det står stadig i erindringen hos Klavs Holm, hvordan han far reagerede dengang:

»Hans Jensen var socialdemokrat, hvad min far også var, men min far forstod ikke spillet. Jeg hu-

Det unge ægtepar, Elisabeth og Thorkil Holm på en tur til vandet ved Møns Klint.

sker blandt andet et ret ubehjælpsomt brev, han dengang skrev til Pelle Jarmer, den senere amtsborgmester og en betydningsfuld kommunalpolitiker i København. Det hjalp naturligvis ikke, og jeg kan huske, at han, den dag sagen skulle afgøres, lå på sofaen og sagde: 'Nu får Hans Jensen min stilling'.«

Skuffelsen var så stor, at det fik

Thorkil Holm til at sige sin stilling op, så han i stedet for at være konsulent på Gyldendal blev redaktionschef i lærebogsafdelingen, hvor han blev til han nåede pensionsalderen i 1984.

»Det var dejligt og de holdt mange gode fester og det var der han var til det sidste,« husker Elisabeth.

Samtidig med sit virke som lærer og leder indenfor skolevæsenet var Thorkil Holm med i bestyrelsen for Det Pædagogiske Selskab, med i tilsynsrådet for Statens Pædagogiske Forsøgscenter i Rødovre, redaktør for 'Dansk Pædagogisk Tidsskrift' og 'Rundt i Verden' for at nævne nogle få af hans mange aktiviteter i skoleverdenen.

Thorkil Holm blev født 10. oktober 1917 og døde 16. november 2001 efter længere tids svagelighed.

Irene Frank

Thorkil Holm var ud over sit pædagogiske virke en flittig forfatter af lærebøger samt romaner for børn og unge. Den første, På ski i Natmandsbakkerne, udkom i 1945, men det var serien om Irene Frank året efter, der blev hans skønlitterære hovedværk. Den første af de fem bøger vandt førstepræmien i en konkurrence om den bedste pigebog, udskrevet af Skandinavisk Bogforlag i Odense.

Præmien på 5.000 kroner var mange penge dengang, især for en familie, der skulle leve af en beskeden lærerløn.

I 'Dansk Børnelitteraturhistorie' (1992) skriver professor Torben Weinreich om ungdomsbøger, der handler om tiden 1940-45:

»Blandt de tidligste og mere vellykkede bøger er Alfred Johnsens Kvartetten og Thorkil Holms Irene Frank. Sidstnævnte, som handler om en tysk-jødisk pige, der som 14-årig er på besøg i Danmark og efter hjemkomsten til Tyskland i 1933 mærker konsekvensen af den nye politik, følges frem til 1951 op af yderligere fire bind. Tydeligt er det dog, at krigen er tæt på.«

Bøgerne udkom i flere oplag på forskellige forlag og blev senest udgivet i 1985 af Nyt Dansk Litteraturselskab, fordi de stadig blev efterspurgt af børn og voksne på bibliotekerne rundt om i landet. De giver stadig biblioteksafgift til Elisabeth Holm. I 2006 stod der mel-

lem 788 og 843 eksemplarer rundt om på de danske folke- og skolebiblioteker.

Bøgerne om Irene Frank minder i deres handling utrolig meget om den skæbne den unge Elisabeth Arnoldi havde. Hvor tæt går bøgerne på virkeligheden?

»I det store hele gik det sådan til, for min skæbne var forbilledet for dem, selvom de ikke var så minutiøse. Jeg havde en veninde i bøgerne, det havde jeg også i virkeligheden, og så var der selvfølgelig også en kærlighedshistorie.«

Hvordan er det at få sit liv portrætteret i en serie populære pigebøger?

»Det gjorde ikke så meget, for vi var et slags teamwork. Thorkil dikterede, og jeg skrev på maskine.«

'Irene Frank' udkom i 1946, derefter fulgte frem til 1951: 'Lykkelige Irene', 'Irene og Jørgen', 'Pas på Irene' og 'Irene får hjælp' Dette er udgaven fra 1973 fra Hernov's forlag med forside-illustration af Karl Tornby.

Arbejdsliv

Splittergal tysker

Elisabeth Holm fik aldrig den uddannelse indenfor handel, hun drømte om som ung. Til gengæld kan hun se tilbage på et liv, der har varieret mellem jobs af forskellig art. Da hun og hendes familie kom til Danmark i 1938, fandt hun sig ret hurtigt et arbejde:

»Jeg søgte på en annonce og fik 50 kroner om ugen hos en fuldstændig splittergal tysker på femte sal i Havnegade. Det var meget pænt, men det mest åndssvage job. Jeg ved slet ikke, hvad han lavede, noget eksport og import af dåser med konserves. I begyndelsen var vi to, og der skete ikke noget, og de sidste fem minutter i fem kom han drønende op ad tapperne og dikterede en hel stenogramblok fuld. Det var dødssygt men det var meget rart med pengene og det varede kun nogle få måneder til Thorkil fik en stilling som lærer i Esbjerg.«

Latinlærer

Elisabeth havde selv evner som faglærer, sådan som det kom til udtryk i Esbjerg, da fjerde mellem skulle op til den lille latinprøve. Hun var klassisk sproglig student, og den faste lærer på Stormgadens Skole var syg.

Det var Thorkil's idé, og selvom Elisabeth ikke havde meget lyst, påtog hun sig opgaven. Hun var bedst til den latinske grammatik, mens oversættelse lå lidt tungere. Alligevel påtog hun sig opgaven:

»Der var sådan en arrogant rektor. Han lod mig stille og spurgte, hvilken adkomst jeg havde. Jeg svarede, at jeg ikke havde andet end min eksamen. Nåh ja, nu kunne de jo se. Jeg begyndte så og må sige, at det gik meget godt, der var kun én som ikke klarede sig til eksamen. Det er hårdt arbejde, man skal altid være et stykke foran eleverne. Det skulle klares mellem påske og pinse, så vi var der hver eneste mor-

Sådan så Elisabeth ud i 1962.

gen.«

Ud over det, er det kun blevet til lidt lektiehjælp, for som hun udtrykker det, har hun ikke fået undervisning i at undervise.

Rejsebranchen

Du har haft med et rejsebureau at gøre?

»Det begyndte med en annonce i avisen, hvor de søgte en dame der kunne tage imod besked fra skolelever, som ville melde sig til nogle rejser. Jeg skulle bruge min egen telefon hjemme. Ham der havde det rejste, og hans efterfølger ville lave om på det, og så skulle jeg ikke bruge min egen telefon men være på selve kontoret. De havde rejser til Tyskland, England og Frankrig. Vi sendte brochurer ud og gav oplysninger om stederne. Jeg kendte dem ikke men talte med de forskellige værtinder på de forskellige sprog.

Det hed SIS Rejser. Der var jeg seks år. Han var udmærket til at lede det, men syntes, at jeg var blevet for gammel. Jeg var i mellemtiden blevet 50, og så holdt jeg op. Det var meget dengang, sådan er det ikke i dag.«

Mens Elisabeth Holm var ansat som sekretær og administrator i Skandinavisk Internationale Sommerskole udviklede virksomheden fra at sende et par hold skolelever eller tre til udlandet til at blive et egentligt rejsebureau. For at få et år på highschool i USA skulle de danske studerende kvalificere sig. Det var blandt Elisabeth's opgaver at sørge for, at det var i orden.

Lægesekretær

Du har også arbejdet som lægesekretær, endda for din datter, Liselotte, og svigersøn. Hvordan forløb det?

»Da min svigersøn fik sin egen klinik, syntes min datter, at det var lige noget for mig. Der var jeg i otte år, og lærte at udfylde blanketter og sådan noget. Det gik udmærket med min svigersøn, men hende der den lille, hun var skrap. Ellers har det ikke betydning forholdet til min datter.«

Opgaven som sekretær klarede hun til sin arbejdsgivers store tilfredshed.

»Min mor var bedre til dansk retstavning end nogen dansker,« fortæller Liselotte Kamp. Et udsagn, der bliver bekræftet af den prøve, Peter Kamp satte sin svigermor på, og hun kunne med det same sige at der skal 'r' i pelargonier. I modsætning til mange med ren dansk baggrund, kunne hun

stave til ordet uden problemer.

Arbejdet som lægesekretær havde en ekstra effekt for Elisabeth Arnoldi. Hendes anfald af migræne forsvandt. Ud over sit arbejde i klinikken gjorde hun sig nyttig i familien. Når der var aftenskonsultationen torsdag, hentede hun gerne Jesper i børnehaven, tog med hjem og spiste og overnattede hos Liselotte og Peter for at møde på arbejde igen fredag morgen, for trafikken uden om København var et problem, specielt i dårligt vejr.

»Det var lidt langt at køre 50 kilometer til Køge tre gange om ugen, og på vinterdage med sne var jeg lige ved at kløjs i det. Jeg havde et Hundehus, en Morris Maskot. Hvor var det rædsomt. En dag sagde de i radioen, at vejene var så forfærdelige, at det var som at køre på grøn sæbe. Ved du hvad jeg gjorde? Gik ud af min bil. Jeg kunne se på landevejen at jeg ikke kunne køre og gik ind til siden. Så kom der et par fyre og satte min bil ind til siden og tog mig med til Jægersborgvej og så kunne jeg gå hjem til der vi boede dengang.«

Efter at hun holdt som sekretær tog hun turen til Køge hver torsdag for at hente Jesper og sørge for aftensmad til familien, når Liselotte og Peter kom hjem fra den ugentlige aftenkonsultation.

Til København

Karin er født i det vestjyske. Da hendes mor begyndte at mærke veerne begav hun sig til fods mod Esbjerg Sygehus. At tage en vogn kom slet ikke på tale:

»Vi havde ikke råd til noget. Thorkil tjente 350 kroner om måneden. De 100 gik til husleje og 100 kroner til forbrug. Når de fast udgifter var betalt var der 50 kroner til alle fornøjelser, og dem var der ikke så mange af.«

Det var i de hårde krigsvintre og alle gik rundt med skistøvler. Den lille familie var ikke råd til at varme lejligheden ordentligt op og fik en anden.

For Karin var skiftet fra vest til øst mærkbart. Som den eneste af de tre søskende er hun født i Esbjerg, hvor hun tilbragte sine tidlige barndomsår.

»Jeg husker reolerne af pap og mursten i Esbjerg, og tænk på de fine forhold, min mor kom fra. Hun

Svigermor og svigerdatter i samtale i 1956. Elisabeth fornemmede, at hun i Laura Holms øjne var for fin til at blive gift med Thorkil. Hans mor havde gerne set ham gift med en mere almindelig pige, helst en der hed Bodil. Selvom Laura og Elisabeth Holm ikke blev bedste-veninder, var deres indbyrdes forhold godt. Ditlev Holm var godt tilfreds med sin svigerdatter.

har været helt utrolig til at tilpasse sig og indordne sig forholdene.«

Fra tiden i Esbjerg husker Karin også, hvordan alle andre børn skulle besøge fætre og kusiner, som hun ikke havde nogen af. Fra Tyskland kom der pakker, blandt andet fra Herr Käsebier, der havde et te-firma.

Da Elisabeth og Thorkil Holm flyttede fra de to værelser i en ejendom i Esbjerg til København med deres to piger, Karin på seks og den nyfødte Liselotte, var det til en lidt

større lejlighed på Svinget 2 på Amager. Den lå i en ejendom med herskabslejligheder på den ene side af gangen og almindelige på den anden: To stuer og et soveværelse, køkken og et lille bad, erindrer Liselotte, som havde sine første femseks leveår der.

Det første Liselotte husker i forbindelse med sin mor, var når hun skulle sove til middag og fik rosiner og andet, som hun kunne ligge og hygge sig med:

»Jeg fik en dukkevogn i fødselsdagsgave, og min mor havde lavet puder til den, men der var nogle rødder nede i gården og en af dem ødelagde kalechen ret hurtigt. Min mor blev ked af det på mine vegne, for noget så stort som en dukkevogn hang ikke på træerne dengang. Hun var der altid, stille og rolig. Hun hidsede sig aldrig op og jeg kan ikke huske at hun nogen sinde har irettesat.«

Thorkil Holm havde mange bøger. De stod på en reol, han selv havde bygget af røde mursten og træplader. Også de andre møbler bar præg af at familien manglede penge.

»Jeg husker en lænestol, der fulgte os i mange år, og et spisebord med træstole. Ikke fancy men hyggeligt nok,« fortæller Liselotte, der måtte dele køjeseng med sin storesøster.

Det var en rigtig københavner-lejlighed med baggårde med grå skraldespande af zink, et tørreloft og en skummel cykelkælder.

»Og der kom gårdsangere, og vi smed penge ned til dem pakket ind i avispapir, men cykelkælderen var væmmelig, for vi havde hørt om alle de børnelokkere, der boede

Thorkil og Elisabeth Holm på deres sølvbryllupsdag sammen med børnene, Klavs, Liselotte og Karin.

dernede. Og så var der spritterne og købmanden, der gav kredit,« husker hun fra barndommens gade.

Det var dog det, der foregik på loftet, der gav forældrene anledning til bekymring:

»Vi hang ud ad vinduet på fjerde sal og spyttede ned i gården, hvor min mor var ved at dø af skræk,« fortæller Liselotte.

Rumlerierne fik hende altid til at falde i søvn på træsædet , når hun sammen med sin mor tog sporvognen ind til København for at få en vinterfrakke eller nye sko hos Crome & Goldschmidt på Strøget. Her var der også en skobutik med en apparat, som man kunne stikke fødderne ind. Så blev sko og fødder gennemlyst af røntgen-stråler og man kunne se om skoene passede.

Efterhånden som indtægten steg, ikke mindst på grund af Thor-

Familien samlet udenfor sommerhuset.

kil Holm's engagement hos Gyldendal, blev det muligt at flytte fra lejligheden på Amager til et rækkehus på Grævlingestien i Bagsværd. Og der blev råd til bil. Først en Ford Taunus siden en Mercedes med en affjedring, der gjorde at børnene blev køresyge og kastede op. I det hele taget var Thorkil Holm med på fremskridtet. Familien var den første på vejen, der fik fjernsyn. Det ankom i en stor papkasse – et glimrende legehus for de mindste af børnene.

I fjernsynets barndom var en purung Gitte Hænning et stort sangidol, men udsendelserne med hende kom om aftenen, og da blev børnene til deres store fortrydelse lagt i seng.

Men om dagen fik de lov at lukke op for den lille sorthvide skærm, fortæller Liselotte:

»Alle børnene på vejen kom ned og så fjernsyn hos os. Vi lå i lag og så 'Andy Pandy' på et tidspunkt midt på dagen. Der var også en udsendelse, der hed 'Ud i Verden' om

alt muligt blandt andet om et svineslagteri, men man så ikke svinene blive slagtet, og så råbte vi alle sammen: Vi vil se dem blive slagtet.«

Da Thorkil Holm blev inspektør på Bellahøj Skole fik han stillet tjenestebolig til rådighed i 'Svenskelejren'

Udtjent cirkusvogn

I har også haft sommerhus?

»En lille bitte rønne, en cirkusvogn på en grund mellem Melby og Kikhavn ved Hundested. Det ligger på Hald Strand i tredje række fra vandet, men desværre er stranden nu helt fyldt med sten. Min datter, Liselotte, har sommerhus på den samme strand bare længere mod øst, og dér er ikke en eneste sten. Vi fik huset i 1956, tror jeg. Der var ikke andre moderne bekvemmeligheder end vand, ikke toilet eller strøm.

Så byggede vi til og moderniserede. I begyndelsen var der også kun et lokum, og jeg ville ikke tømme det. Engang syntes at jeg så et dyr kravle rundt dernede, og jeg sagde til Thorkil, at jeg går ikke derud én gang til. Så fik vi et rigtigt toilet.

Børnene har alle sammen haft venner med. De lå på madrasser og i udtrækssenge. Der var et soveværelse med to senge og en stue med divan, der sov vi i begyndelsen. Så blev der lavet et lille mellemrum med en køje. Kom der flere, var de nødt til at have telt med. Vi var der oppe hver sommerferie men ikke hele tiden. Så havde vi nogen til at passe de mindre børn. Klavs og Lotte var jo ikke så store.

Omkring 1998 blev 'cirkusvognen' overdraget til de tre børn, og i 2004 blev Karin og Liselotte købt ud af Klavs, som byggede et nyt hus på grunden.

Ferier

I sit arbejdsliv sendte Elisabeth Holm mange unge mennesker til udlandet. Selv har hun også være på ferie i andre alnde med familien, dog ikke så ofte, da de også skulle have glæde af sommerhuset:

»Vi kørte til Italien og en anden gang til Norge, hvor vi kendte nogen som havde et hus på en meget fin og dyr grund, som kun består af

Bustur til Italien i 1950'erne.

klipper, et meget eftertragtet sted, men der var ikke engang indlagt vand. Det tilhørte nogle norske venner som vi mødte, dengang vi boede i Bagsværd, og så blev vi inviteret derop.«

Da familien tog på ferietur til Italien, var med tagbagagebærer på Taunus'sen og alle børnene på bagsædet. Klavs lå gerne under vinduet.

»Børnene var altid med. Kun én gang rejste med nogle bekendte mens børnene blev anbragt. Ikke på en slags børnehjem men et sted, hvor man tog sig af dem for dyre penge. Pernilles Børnehjem. Jeg tror ikke børnene var så glade for det, især ikke Karin og så gjorde vi det ikke mere.«

De første tydelige minder Karin har om sin mor er også i forbindelse med en ferie til Tyskland. Den gik til Østersøen ikke langt fra Eu-

tin, hvor familien Arnoldi hold ferie i 1931.

»Jeg kan huske, at vi var i Warnemünde, hvor vi boede på en pensionat ved et badested og lå i kurvestole på stranden, men jeg ved ikke hvor meget der er efterrationalisering, for det kan da ikke passe, at vi er kørt over Hamborg, hvor jeg så det krigshærgede Tyskland,« fortæller Karin

Bridge og bøger

Blandt fritidsinteresserne var bridge, som blev spillet i Salen i Lyngby Storcenter hos Alexander Koltscheff, en stor mand indenfor spillet.

»Der var vi, nogle gange om aftenen, nogle gange om eftermiddagen. Det var dejligt, men pludselig gad jeg ikke mere, eller også havde jeg ikke evnerne, man skal være lidt vaks,«

Det blev dog blev til turneringer som også blev vundet en enkelt gang med den faste makker, Else. Thorkil prøvede også at spille bridge, men det var ikke lige ham. Han sagde, at han ikke gad, men sandheden er ifølge Elisabeth, at han ikke kunne.

Til gengæld har børnene arvet interessen. Karin sidder gerne til bords med kortene i hånden, og Liselotte sender meldinger sammen med nogle svenske venner, mens Klavs ikke længere er aktiv bridgespiller.

Du er et begavet og udadvendt menneske. Har du andre interesser?

»Nej egentlig ikke. Jeg synes jeg har for få interesser, jeg også lidt doven, tror jeg. Jeg læser lidt bøger, historiske beskrivelser kan jeg godt lide, hvis de ikke er for tørre. Ellers har jeg lavet lidt håndarbejde, ikke kunstværker men jeg har haft tre børn og dem har jeg strikket til.«

Af det du har læst, hvad har gjort størst indtryk på dig?

Den Lukkede Bog af Jette Kaarsbøl, og jeg har lige læst en bog der hedder Dirch. Han drak sig ihjel, han levede ikke et udsvævende liv. Før gik jeg på biblioteket men nu kommer de til mig, og så må jeg læse det, de giver mig.

Efter Krigen synes jeg ikke, at tyske forfattere har gjort sig særligt bemærkede, og lige i øjeblikket kan jeg ikke nævne nogle tyske bøger af betydning. Jeg skrev engang op, hvad jeg læste, men orker ikke at

føre den ajour mere. Jeg havde en idé om at se efter, hvad jeg havde læst, og gjorde det også i begyndelsen.«

Den systematiske fortegnelse står stadig i reolen.

Hverdag

Thorkil Holm var en udadvendt mand med flere jobs, en flittig underviser også om aftenen, mens Elisabeth altid var der for børnene i hjemmet, hvor hun i mange år havde en ansat rengøringshjælp på Bellahøj, fru Eksten, omtalt som baronesse Eksten, fordi han var så fin og reel.

Hun kom hos familien i mere end 20 år, først stod hun kun for rengøringen men da hun også havde evner for at hjælpe til og arrangere, når der var gæster, påtog hun sig også den opgave.

Familien havde desuden ung pige i huset et år ad gangen, blandt andre Hanne, der var en af Thorkil's elever i 9. klasse.

»Min mor har altid været god til at have folk. Hun var omsorgsfuld og kom med ting og sager til dem. Og når der kom gæster, var hendes motto: Jeg har ikke noget i huset, og alligevel kunne hun trylle noget mad frem,« fortæller Karin.

Elisabeth Holm lider ifølge sine børn af uhelbredelig telefonitis. Hun elsker at tale i telefon, ikke kun de daglige samtaler med sine forældre, da de levede, men gerne ofte og længe med alle mulige.

Hvordan går en typisk hverdag nu?

»En dag som i dag, søndag, er ikke til at komme igennem for mig. Hvad skal jeg lave? Jeg er mutters alene og er lige ved at rive mit tøj i stykker. Det er dødkedeligt og jeg har ingen bil mere. Det eneste jeg kan er sidde og læse eller finde noget at sysle med. Jeg vil ikke sige til folk, at de skal glæde sig til deres alderdom.«

Du har da så travlt, at du er nødt til at have en spiralkalender?

»Ja, men til mindre interessante ting: fodpleje og hårpleje. Der kommer en dame en til to gange om ugen og laver frokost og hygger om mig. Lidt mere end en besøgsven, for jeg betaler hende. Vi er kommet i forbindelse med hinanden, fordi hun bor ved siden af min datter. Det er jeg glad for. To gange om ugen er jeg i centeret. Jeg bliver

både hentet og bragt. Den ene gang til gymnastik, som jeg nok ikke fortsætter med, den anden gang gennemgår vi en person, MarGrete Viby og Dirch Passer for eksempel. Tidligere har jeg passet børn i tonsvis, som regel to ad gangen, fortæller hun.«

Martha Arnoldi døde i 1974 og krævede meget omsorg til sidst, hvor hun boede på plejehjem. Det var lille og selvejende og lå på en sidevej til Lyngbyvej. Ikke ret god ifølge Elisabeth men moren fik da mad og der var nogenlunde renligt.

»Jeg regnet ud, at jeg nok har været der 500 gange. Det kommer man hurtigt, når man er der tre gange om ugen.«

Elisabeth, Peter, Spätzin og Lisbeth

Du har tre fornavne: Elisabeth Ilse Irene og så kaldte dine forældre dig for Peter? Hvorfor?

»Det ved jeg ikke. Det er absolut ikke, fordi mine forældre hellere ville have haft en dreng. Slet ikke, men det holder op i de nyere tider. Det er kun de gamle, der kalder mig det. Det har været helt fra jeg var lille, tre-fire år. Jeg ved virkelig ikke hvorfor. De fleste af vores bekendte gjorde det også, dog ikke min morbror og hans familie, de var meget højtidelige. Det generede mig heller ikke at blive kaldt Peter derhjemme, og jeg blev ikke kaldt det i skolen.«

Du blev også kaldt Goldspatz?

Det var kun min mor, der sagde det. Nej hun sagde Spätzin, altså den feminine form. Jeg var overhovedet ikke en lille guldspurv. Det var bare udtryk for deres store glæde for mig. De havde jo ikke andre børn. Thorkil kaldte mig ikke for Peter men mest for Lisbeth. Han sagde aldrig Elisabeth.«

Zu Peters 40 jährigen Geburtstag den 8.November 1958.

Mein geliebtes Kind !
Ich denke an jene Nacht zurück in Strassburg,als die Oberhebamme der Universitäts Frauenklinik mit meiner bescheidenen Unterstützung Dich aus dem Fakkelteich holte,von wo aus alle Kinder herkommen.Es war der erste Tag der Revolution ! --Dann Deine Kinder- und Jugendzeit ! Von klein an unser Liebling,unser Augenstern,unsere gute Tochter in bösen und guten Zeiten.Dafür danken wir Dir von ganzem Herzen !

Nu er du blevet en værdig husmor med sin dygtige,succesfulde ægtemand og tre sødе børn!Du har mange pligter og et stor arbejdsområde,alligevel er dit forhold til dine forældre uforandret hjertelig.Uden jalousi må jeg betegne dig som et mor-barn.Jeg,som i 43 år er ulykkelig forelsket i min kone,betragter det som et stor lykke at du og din mor i vore daglige telefonsamtal virker næsten mere som to søstre end som mor og datter.
Jeg vil ikke opremse alle dine talenter og begavelser,fordi de er jo kendt i familien ,hos venner og bekendte.Jeg fremhæver kun en trek som særlig karakteristisk : din realitetssans.Vi som beskæftiger os med nervøse lidelser,ved hvor vigtig det er,at man ved siden af en klar bevidsthed,en sund fornuft et fremragende hukommelse ikke er tilbøjelig at fortabe sig i fantasi,ønskedrømme og lignende,men at man altså du pleyer at se virkeligheden i øjnene.
Ære far og mor at du længe lever !!!Det har du gjordt,fremtiden tegner godt.Guds velsignelse hviler over dig,din mand og børnene !

Din far .

Talen som Walter Arnoldi holdt for sin datter, Peter, på hendes 40 års fødselsdag, lørdag 8. november 1958.

Slægt og familie

Sølvgade

Den lejlighed Martha og Walter Arnoldi fik i Sølvgade i København var på fire værelser. I det ene havde Walter sit kontor med et kæmpe skrivebord og gamle, tunge tyske møbler og en lille brokadesofa med store flotte silkepuder af en slags som ikke findes mere. Reolerne var fyldt med læderindbundne bøger med gotisk skrift.

Der lugtede af læge fra et vitrineskab med glaslåger, hvor han opbevarede sine medicinske genstande: karafler med forskellige væsker, slanger og tamponer. Sprøjter lå i t vitrineskab med glaslåger.

Mor

Martha Arnoldi stammede fra Frankfurt am Main, hvor hun var født ind i en jødisk familie, men valgte som ung at blive døbt og konfirmeret for at slutte sig til den reformerte kirke, blev nærmest antisemit. Det var for hende samtidig med til at lægge afstand til den ortodoks prægede tradition og give mulighed for den mere anonyme tilværelse, hun foretrak.

Martha Arnoldi – født Schuster – fornægtede på intet tidspunkt sin herkomst i den omtumlede tilværelse, der blev hende til del. Hele tiden beholdt hun de oprindelige omgangsformer fra dengang familien havde en herskabslejlighed i Berlin, uanset om hun var i den nye bolig i Sølvgade i København eller flygtning i Sverige. Hun var en dame med ritualer. Hverdagen foregik efter et helt fast skema, husker et af hendes børnebørn, Liselotte:

»Hun havde en seng med så mange madrasser, dyner og tæpper, at Prinsessen på Ærten måtte være blå og grøn af misundelse. Hun lå højt oppe. Et lagen var spændt ud på en bestemt måde. Over det et mohairtæppe og over

det igen en edderdunsdyne. For at kunne sove skulle hun have nattøj og sokker på, varmedunken skulle være på plads og hun skulle i bad. Alt sammen efter bestemte regler. Og folk hoppede og sprang for hende, alt blev ordnet perfekt hver gang.«

I Danmark var der ikke råd til at holde tjenestefolk som i Tyskland, men der var fru Jensen. Hun bagte de ostestænger, som Martha Arnoldi holdt så meget af, og hun syede de nødvendige indlæg i hendes trusser.

Martha Arnoldi bliver betegnet som en nydelig dame, der kun omgav sig med smukke ting, men hun var også en temmelig hjælpeløs person, som på trods af en god begavelse for eksempel havde svært ved at fatte, at der kom lys, når hun tændte for kontakten.

»Hun var forkælet og beskyttet, og hun nægtede at se realiteterne i øjnene. Hvis min mor havde det godt, havde hun det også godt. Min mors forældre var fuldstændig urealistiske mennesker, og det blev de ved at være. Kun på grund af min mor de slap ud af Tyskland, og alene hendes initiativer fik dem videre til Sverige,« fortæller Liselotte Kamp.

Om morgenen stod Martha Arnoldi først op, når hendes mand kom ind med en morgenmad på en bakke til hende. Hver dag fulgte det samme program: Telefonsamtalen på tysk med hendes datter, ned til en bestemt bager efter grahamsbrød, til en udvalgt slagter efter leverpølse og så videre.

Var nogen syge fik de besøg af hende. Hjemme i lejligheden på tredje sal og læste hun bøger på tysk, engelsk og fransk. Hun abonnerede på Bild am Sonntag og løste krydsord, lyttede til torsdagskoncert på en lille transistorradio og røg en cerut.

Børnebørnene gav hun kælenavne: Klavsiboy, Nulligold og Gugga for Klavs, Liselotte og Karin. De mindes stadig, hvordan deres mormor havde nogle store billedbøger med små anekdoter på højre side med en tegneserie med tekst på vers, og på venstre billeder af personer i folkedrager fra forskellige regioner af Tyskland.

Hvad Karin, Liselotte og Klavs ikke vidste dengang, var at bøgerne var på tysk med gotiske bogsta-

Martha Arnoldi i 1956.

ver, for deres mormor oversatte teksten til dansk. Hun sørgede omhyggeligt for at det hver gang på nøjagtig samme måde, for bøgerne blev læst så tit, at børnene kunne dem udenad. En af billed-historierne kunne være om en bonde, hans hund, et postbud på cykel og Solen der står op. Hunden gør og hanen galer, men i næste vers er det posten, der gør og Solen der galer. Karin har stadig nogle af bøgerne.

Mormor

Elisabeth kendte næsten ikke sin morfar i Frankfurt am Main, og har kun en kun en svag erindring om ham. Men hun husker, at mormoren var vild med sit barnebarn og lærte hende sange:

> HÄNCHEN KLEIN GING ALEIN
> IN DIE WEITE WELT HINEIN
>
> ACH DU LIEBER AUGUSTIN,
> AUGUSTIN, AUGUSTIN.
> ALLES IS WEG WEG WEG

Der var fire børn i morens barndomshjem. En pige og to drenge foruden Martha, der var en efternøler.

Du siger, at din mors familie ikke syntes, at jeres lejlighed var fin nok. Hvordan var din mors familie?

»Det var bare nogen snobber, nogen højrøvede nogen. De var ikke noget særligt.«

Morens bror, Paul, var øjenlæge, men han havde ikke lyst til at bruge det så han levede faktisk af sine penge, men så blev han gift i en alder at 53 år med en kone der var 24. De fik to børn, og så var der mere brug for pengene, og han begyndte at praktisere, mens hans kone også begyndte at læse til læge.

Da nazisterne kom til magten i '33, valgte de at flytte til Australien, og først da hendes mand døde, vendte konen hjem til Berlin, stærkt svækket af Alzheimers.

»Jeg har ikke forbindelse med min fætter og kusine og ved ikke, om de lever endnu, de er yngre end mig,« fortæller Elisabeth.

Morens søster, 'Lieschen' (Alice) slog sig ned i Berlin, hvor hun klarede sig økonomisk godt med hus og bil. Hun var gift to gange. Den første mand døde af sygdom under krigen 1914-18. Med ham havde hun to sønner. Den ene af dem, Rudi – Elisabeth's fætter – var homoseksuel, en seksuel orientering man vanskeligt kunne leve med i Nazityskland.

»Heldigvis havde han en svensk ven, som også tog sig af min moster. Han adopterede min fætter, så han blev svensk statsborger. Alle tre tøffede lidt rundt, indtil min fætter kom til Finland. Senere blev min moster gift proforma med en finne og kom til Helsinki. Både min mor og jeg har været der nogle gange,« fortæller Elisabeth.

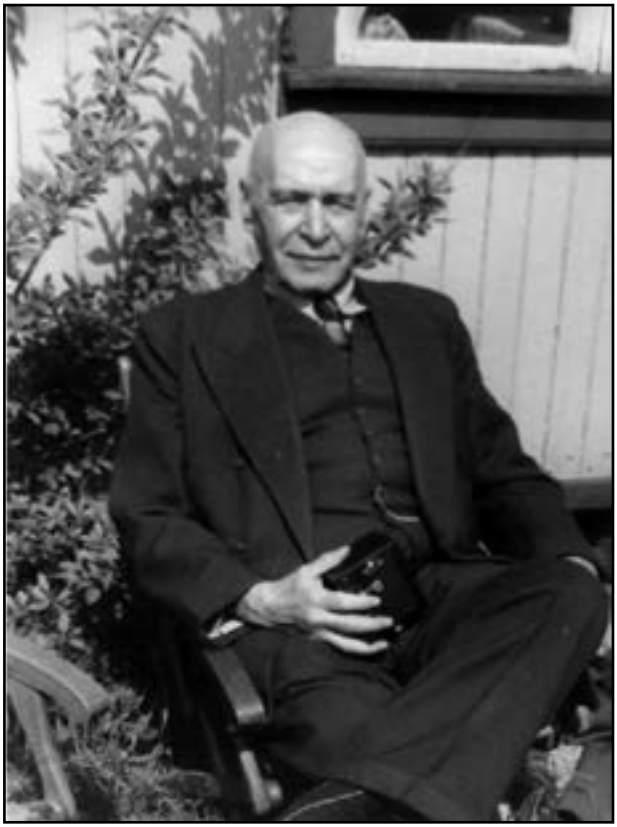

Walter Arnoldi i 1950'erne.

Far

Walter Arnoldi blev født 1881 i Mainz og gik i skole i Darmstadt, eller også var det omvendt. Han havde mindst ni søskende, fordi han var nummer 10 i flokken, men muligvis er der flere, som Elisabeth ikke kender til. Bedsteforældrene døde længe før hun blev født.

Walter Arnoldi bliver beskrevet som en til tider ydmyg næsten underdanig mand, der altid troede det bedste om sine medmennesker. Han betegnes også som en hjælpe-

løs person, hvis eneste reaktion på forholdene i 30'erne var at begynde at lære engelsk, som han havde svært ved at udtale.

Der måtte kun komme jødiske patienter i hans praksis, og dem blev der efterhånden færre af, fordi de på den ene side var uønskede i Tyskland og på den anden ikke måtte forlade landet.

Walter Arnoldi var rasende på de tyske myndigheder, der tvang ham til at have et lyseblåt skilt ved sin praksis, der bekendtgjorde, at her var en 'Jüdischer Artz'.

»Alligevel kom skiltet på en eller anden måde med til Danmark, og min far gik rundt med en økse for at slå det i stykker. Jeg tænker på, at han må have skammet sig. Det er mærkeligt, at jøderne kan hade sig selv. Hvad er det for noget?« spørger Elisabeth.

Som morfar var Walter Arnoldi i stand til at forkæle sine børnebørn, når de var på ferie i lejligheden i Sølvgade. Så stod de tidligt op og hentede posen med morgenbrød, bagerens bud havde sat udenfor døren: Det var gifler, aldrig rundstykker, smurt med tandsmør og belagt med tykke skiver leverpølse.

Walter Arnoldi voksede op i en meget stor familie. Hans far, Leo Arnoldi, var oprindelig officer, garderhusar, men måtte tage sin afsked og forlade militæret, da han mødte en ung jødisk kvinde, som han ville giftes med.

Farfar

I det civile blev L. Arnoldi ingeniør, og på et tidspunkt rejser familien til Brasilien, men det er uvist hvornår, og om bedstemoren tager alene af sted med, eller om hendes mand også er med. Sandsynligvis er de alle senere er vendt tilbage til Europa:

»Der blev altid sagt, at min bedstemor lavede mad til de indfødte og fødte mindst 10 børn, fordi min far var nummer 10. Der er en seks - syv stykker, jeg kan huske. Det sjove er, at med den produktivitet, min bedstemor havde, så fik deres børn faktisk ingen børn selv. Min far fik én, mig. Diverse brødre fik slet ikke nogen børn, så der er næsten ingen tilbage.«

Elisabeth's farfar har ikke været uden evner som ingeniør og entre-

prenør.

L. Arnoldi fra Mainz bød sammen med sin kompagnon på en 3170 meter lang tunnel 'Krähbergtunnel' på jernbanen mellem Schopfheim og Säckingen udenfor Wien. Den 11. august 1887 fik de at vide, at de straks kunne gå i gang med byggeriet, så tunnellen kunne være færdig i slutningen af maj 1890.

Inden de rigtigt kom i gang, trak kompagnonen, Holzmann fra Frankfurt am Main, sig ud af projektet og Arnoldi fortsatte alene. Han bød endda på en sidebane mellem Schopfheim og Wehr – et projekt til 440.000 Mark.

Indgangen til den tunnel, som L. Arnoldi byggede, er nu helt tilgroet, men da den blev lavet, var interessen så stor, at arbejdspladsen kom på en kalender.

Klavs, Liselotte og Karin som voksne bag deres forældre, Thorkil og Elisabeth

Efterkommere

Karin
Den ældste datter, Karin, kom til verden i 1942, altså på et tidspunkt, hvor udfaldet af krigen bestemt ikke var sikkert, og der stadig var risiko for at nazisterne var i stand til at skaffe sig det totale herredømme over Europa.

Først tre år senere kunne verden ånde lettet op, men selvom Elisabeth Holm og hendes lille datter ikke blev forfulgt direkte, har begivenhederne uden tvivl sat sig varige spor i deres psyke og i deres indbyrdes forhold.

»Jeg blev mine forældres smertensbarn,« konstaterer Karin, der dog ikke holdt hun sig ikke tilbage fra at præsentere sine kærester for sine forældre – tværtimod blev de altid modtaget med åbne arme.

»De kom gerne hjem til os og var glade for at være sammen med min mor og tale med hende, somme tider var de der også, selvom jeg ikke var hjemme.«

Karin mener at hendes mor er i besiddelse af et købegen, som altid har sørget for at give gaver, når lejlighed bød sig. Og hun har humor og givet børn sjove betegnelser som 'din pjatstøvle'.

Karin er folkeskolelærer. Hun blev gift med Walter Schradieck. De er nu skilt.

Liselotte
Liselotte blev født i 1948. Hun er sygeplejerske og gift med læge Peter Kamp. De har haft hudklinik i Køge siden 1977, hun som sygeplejerske, han som speciallæge.

Klavs
Klavs så dagens lys i 1953 og er gift med Tove, der er tandlæge.

Han er cand.scient.pol. og har med en karriere i Udenrigsministeriet og har som diplomat boet mange steder, blandt andet i Paris, Bruxelles og London og senest i 2006 i Singapore, hvor han er Danmarks ambassadør. »Desværre,« sukker hans mor. »Det er så pokkers langt væk.«

Børnebørn og oldebørn

Karin og Walther Schradieck har to børn, Martin og Peter.

Martin arbejder indenfor IT-branchen. Han blev født i 1970 og er gift med Sisse. De har to børn, Caroline (2002) og Laura (2005).

Peter blev født i 1971 og er gift med Rikke. De fik tvillinger i august 2006, Emilie og Anna. Peter er jurist og fik i 2001 sin bestalling som advokat. Han er ansat hos advokatfirmaet Plesner Svane Grønborg.

Liselotte og Peter er forældre til Søren (1973), Mette (1974) og Jesper (1982).

Karin.

Peter og Lise-lotte

Tove og Klavs.

Søren er læge som sin oldefar og far, endda med samme speciale. Mette er fulgt i sin mors fodspor og er sygeplejerske. Hun er gift med Michael, med hvem hun har Aleksander.

Jesper har forsøgt sig som kok og læser nu historie på Københavns Universitet. Han er single med et mål om at blive journalist.

Klavs og Tove har sammen fået Mikkel, Tanne og Signe i henholdsvis 1981, 1985 og 1988.

Mikkel studerer medicin og Tanne jura, mens Signe satser på at tage studentereksamen i 2007 i Singapore efter nogle år som kostelev på Herlufsholm.

Sisse og Martin.

Martin med Laura og Caroline.

Peter og Caroline sammen med den ene af tvillingerne Emilie og Anna

Jesper

Søren

Mette, Michael og Aleksander

Mikkel

Signe

Tanne

Tilbageblik

Et liv i forandring

For nutidens mennesker kan det være vanskeligt for ikke at sige umuligt fuldt ud at leve sig ind i og forstå de menneskelige, sociale, økonomiske og samfundsmæssige forandringer, Elisabeth Holm har oplevet.

Hun er et eksempel på et menneske med en usædvanlig evne til at tilpasse sig forholdene, også når man af politiske eller etniske grunde er tvunget på flugt fra en beskyttet tilværelse med gode sociale og økonomisk gode kår til en tilværelse, der i Danmark begyndte med knaphed og kamp for at få dagligdagen til at hænge sammen og som med tiden udviklede sig i gunstig retning både for Elisabeth Holm personligt og for de vestlige samfund.

Du har oplevet verden fra Weimarrepublik til økonomisk kollaps over diktatur, forfølgelse og verdenskrig til det moderne overflodssamfund?

»Det er også ufred og ufrihed i dag, tænk bare på Muhammed-tegningerne. Der var nok nogle år før Hitler, mens jeg gik i skole, hvor det var fredeligt.«

Du er 88 år nu. Hvis du skal se tilbage på dit liv, hvordan vil du selv bedømme det?

»Man kan ikke lave det om. Både og selvfølgelig, jeg er enebarn og min familie består i øjeblikket af 20 mennesker – otte børnebørn med ledsagere og tre oldebørn og et sæt nyfødte tvillinger.. Dem er jeg gode venner med alle sammen, og jeg bilder mig ind, at jeg er nem at have med at gøre. Men jeg må sige, at nu kan det snart holde op. Jeg synes ikke det er sjovt at leve længere og behøver ikke se flere børnebørn eller oldebørn. De klarer sig, og så kan jeg ikke gøre mere.«